

ТОТАЛІТАРИЗМ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА СУЧАСНУ ПОЛІТИЧНУ КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тоталітарне суспільство та тоталітаризм чинє суттєвий вплив на формування суспільної політичної культури. Саме тоталітаризм намагається повністю змінити культурні, економічні та політичні пріоритети людей. Через це формується новий образ мислення та тип взаємовідносин у суспільстві. Суспільства, які жили в умовах тоталітарного режиму, мають суттєві відмінності від інших суспільств. Тому дослідження саме впливу тоталітаризму на політичну культуру суспільства є особливо актуальною.

Ключові слова: політична культура, тоталітаризм, централізація, бюрократія, ідеологія, політична активність, громадянське суспільство, електоральна культура, конформізм.

Тоталітарное общество и тоталитаризм оказывает существенное влияние на формирование политической культуры общества. Именно тоталитаризм пытается полностью изменить культурные, экономические и политические приоритеты людей. Поэтому формируется новый образ мышления та тип взаимоотношений в обществе. Общества, которые жили в условиях тоталитарного режима, имеют существенные отличия от других обществ. Поэтому исследования именно влияния тоталитаризма на политическую культуру общества есть особенно актуальной.

Ключевые слова: политическая культура, тоталитаризм, централизация, бюрократия, идеология, политическая активность, гражданское общество, электоральная культура конформизм.

Totalitarian society and totalitarianism make a significant influence on the formation of a political culture of the society. Just totalitarianism is trying to change cultural, economic and political priorities of people completely. Therefore, new ways of thinking and relationship are being formed in the society. The societies who lived under the conditions of totalitarian regime have significant differences from other societies. That is why the researches in the field of the influence of totalitarianism on the political culture of the society are particularly relevant nowadays.

Key words: political culture, totalitarianism, centralization, bureaucracy, ideology, political activity, civil society, electoral culture, conformism

Колишня система тоталітарного типу прагнула створити «нову суспільно-історичну спільноту» (радянський народ). Політична культура радянського періоду є переважно консервативною, ґрунтується на почуттях колективної відповідальності. Вона обтяжена значною кількістю різних табу, законів та звичаїв, а також закрита від зовнішнього впливу. Характерними рисами є: власні цінності, замкнутість та повний контроль з боку держави. Саме такі риси були реальністю суспільного життя в Україні протягом сімдесяти років. Що, у свою чергу, вплинуло на формування особливостей політичної культури в умовах тоталітаризму.

Формування політичної культури тоталітарного суспільства зумовлене як передумовами політичного та соціально-економічного розвитку відповідних держав на початку ХХ ст., так і потребами тоталітарного режиму, що прагне контролювати всі сфери суспільного життя та, відповідно, потребує громадян, які можуть

виступати об'єктами такого контролю. Отже, для того щоб зрозуміти, які риси є найстійкішими, які відносно легко піддаються змінам за умов становлення демократії, потрібно розглянути процес їх формування.

У цьому контексті слід звернути увагу на чинники формування політичної культури та результати такого процесу. Насамперед для тоталітарного суспільства властивою є особлива соціальна структура. Саме вона суттєво впливає на такі параметри політичної культури, як політична активність і політична поведінка.

Особливості соціальної структури тоталітарного суспільства зумовлені централізацією влади, злиттям суспільства та держави, майже цілковитою відсутністю об'єднань громадян, створених поза межами сфери державного контролю, наявністю великої кількості створених державою проміжних зв'язків, які виконують функції інститутів громадянського суспільства.

Методи соціальної атомізації, порушення традиційних зв'язків між громадянами, здійснюваної тоталітарним режимом, безпосередньо пов'язані зі здійсненням контролюючих функцій.

Тому, надзвичайно важливе значення має створення тоталітаризмом власних проміжних організацій – груп, які виражатимуть визначені режимом інтереси громадян та об'єднуюватимуть їх. Контрольованість цих груп з боку держави спричиняє залежність індивідів від неї, посилює обмеження їх свободи, оскільки перешкоджає незалежному об'єднанню у групи. Отже, маніпулювання та мобілізація населення є більш досяжними саме за умови залежності від жорстко централізованої організації суспільства. При цьому важливим є опосередкування міжособистісних стосунків, їх стандартизація та уніфікація.

Американський вчений Ф. Ньюман наголосив на такому аспекті тоталітаризму, як створення системи автократичних бюрократій, що втручаються в усі сфери відносин, зумовлюючи їх деперсоналізацію [11, с. 369].

За допомогою створених режимом та контролюваних ним проміжних груп режим мобілізує населення. Створення масових організацій та примусове залучення до них індивідів, у поєднанні із заборонаю інших політичних об'єднань, є усталеною метою тоталітарного режиму, оскільки усуває загрозу створення альтернативних режимів осередків ідеологічного впливу на населення.

Створити роз'єдане суспільство можна саме за допомогою заходів, спрямованих на недопущення автономності діяльності, заборони створення неконтрольованих тоталітарною владою організацій, які можуть виступати посередниками між індивідами та державою та сприяти реалізації інтересів населення, що суперечать цілям тоталітарного правління.

Отже, маючи на меті здійснення тотального контролю над суспільством, тоталітарна партія створює цілу систему організацій, оскільки переважна частина її членів є пасивною, – ситуація, яку пояснює примусовий характер вступу в партію (йдеться не лише про прямий, але і про непрямий примус). У будь-якій тоталітарній партії – організації з масовим членством – активною є лише невелика її частка, яка «виконує функцію організації мас на основі особливих інтересів, підпорядковуючи організаційні форми конкретним цілям, визначає І. Тімуш [8, с. 82]. Із часом одна з масових організацій створюється в межах самої партії. До її складу належить більшість партійних членів, відокремлених від так званого авангарду. У цілому масові організації тоталітаризму мають сприяти об'єднанню населення з партією та зміцненню її авторитету.

«Приводними ременями» тоталітаризму є державні, військові, економічні, культурні, освітні, громадські організації тощо.

Суттєвим у цьому контексті є створення молодіжних організацій, які виконують визначальну для тоталітаризму виховну функцію. Саме дитячі та юнацькі організації сприяють тому, що виражати «потрібні» погляди люди мають навіть у найближчому оточенні, або у первинних соціальних групах, до яких належить сім'я, оскільки вираження опозиційних поглядів є або

небезпечним, або спричиняє внутрішній психологічний конфлікт дитини. Ці організації, як звертають увагу дослідники [11, с. 112-130], виконують функцію моральної освіти.

Надзвичайно важливу роль в організації населення тоталітарної держави відіграють і профспілки. Створення масових організацій, які виконують функції середніх соціальних груп, прямо пов'язане з вимогою активності громадян, оскільки тоталітарний режим потребує суспільно активної людини. Йдеться і про політичну активність через політизацію та, відповідно, ідеологізацію всіх суспільних сфер. Політичну активність, як особливість наявної у суспільстві політичної культури, можна визначити як форму суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, що має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснювати власні інтереси [5, с. 15].

Отже, активність громадян є необхідною умовою утвердження тоталітарного режиму. Але він потребує її не стільки для здобуття підтримки, від якої залежить рух, скільки для уникнення опору суспільства та, відповідно, уможливлення та посилення ефективності здійснення тотального контролю. Разом з тим, політичній активності членів тоталітарного суспільства притаманний дуалізм. Формально громадяни тоталітарної держави є політично активними. Але це переважно стосується їх поведінки, спричиненої вимогами влади щодо їх активної політичної участі. Натомість так звана пасивність свідомості, яка притаманна членам тоталітарного суспільства, є потрібною як для рухів, так і для режимів. Метою маніпулювання свідомістю є її пасивність. У цілому наполягання тоталітаризму на активізмі замість розмірковувань означає, що люди не мають свободи та часу думати про себе. Дії без роздумів у такому контексті можливі лише тоді, коли вони є діями, спрямованими та контролюваними іншою стороною. На нашу думку, такі дії є однією з причин слабкості громадянського суспільства в умовах розбудови демократичних інституцій. Прикладом в даному випадку є українське суспільство. Незважаючи на певний рух в бік демократизації, зберігається певна загроза руху до авторитаризму. Головною з причин можна назвати саме слабкість громадянського суспільства. Саме громадський контроль самоорганізація населення та готовність відстоювати свої права є засобом посилення впливу суспільства на владу. Тоталітарне суспільство пропонує діаметрально протилежну систему відносин, де повний контроль є дієвим засобом.

Такий контроль, на думку американського вченого Ф. Ньюманна, призводить до псевдодій, які здійснено не людиною, а бюрократичною машиною. Такою виступила техніка тоталітаризму – зробити дії авторитарного апарату діями спонтанної діяльності мас. Уперше таку ідею реалізовано в масовому мітингу [11, с. 439]. Зокрема, масові мітинги є найсильнішою формою пропаганди, оскільки «кожен індивід почувається впевненіше й сильніше в єдності маси», вважає Х. Арентс [2, с. 406].

Загалом, порівняно з передтоталітарним періодом, активність громадян суттєво зменшено. До цього призводить: закритість еліти; обмеження свободи – як пряме, із використанням заборони конкретних дій, так

і опосередковане, за допомогою застосування засобів маніпулятивного впливу, які тісно взаємопов'язані.

Отже, активність населення після приходу до влади тоталітарної партії мінімізується методами тоталітарного управління суспільством, оскільки під час виникнення руху діяльність атомізованих індивідів залежить від їх вибору, пов'язаного з прагненням змінити соціально-економічну та політичну ситуацію та обіцянками руху їх задовольнити. Тобто активність за таких умов спрямовано на участь у здійсненні політики.

Натомість запровадження насильницьких методів управління суспільством та усунення переважної частини населення від діяльності в політичній сфері, навіть за умов прийняття та схвалення населенням принципів тоталітаризму внаслідок маніпулювання свідомістю, не сприяють активності індивідів через те, що від їх усвідомленого (потрібного тоталітаризму) вибору залежить лише внутрішній психологічний комфорт людей, але не політична ситуація у країні. Внаслідок цього, населення тоталітарної держави, навіть приймаючи цінності тоталітаризму, активно їх підтримувати не схильне.

Зменшення відповідної активності може призводити до створення невідконтрольних державі середніх соціальних груп або розвитку проміжних зв'язків, у межах яких індивіди виражають власні незалежні групові інтереси. Тому для забезпечення масової активності необхідним є підтримання тісного взаємозв'язку населення та держави. З такою метою режим і створює масові допоміжні організації, обов'язкова належність індивідів до яких забезпечує політизацію та ідеологізацію суспільства. Для режиму важливою є потенційна цікавість пересічних громадян до політики, яку він використовує для здійснення прямого впливу на населення через створювані та контрольовані державою політизовані об'єднання громадян та яку через це прагне зберігати.

Такі цілеспрямовані заходи, вжиті режимом, перешкоджають створенню альтернативних аналогічних організацій; дозволяють контролювати кожного окремого індивіда, який є їх членом; пов'язані з вимогою активності громадян усередині цих груп. Отже, оскільки наявність централізовано керованих проміжних організацій перешкоджає незалежному від режиму об'єднанню індивідів у групи, можливість підтримувати активність людей за їх належності до контрольованих груп надзвичайно життєво важлива для тоталітаризму.

Таким чином, особливістю політичної активності громадян тоталітарної держави, вплив яких на прийняття політичних рішень є формальним, тому що інтереси громадян на політичному рівні влада не лише представляє, але й визначає. У такому контексті йдеться про активність як про вираження підтримки громадян тоталітаризму, активні прояви лояльності до влади, коли людина не лише погоджується з її рішеннями, але і виражає прихильність до них.

Отже, потрібно зазначити, що заборона в тоталітарній державі означає не лише скасування альтернативності, але й вимогу активної підтримки. Це стосується і заборони вираження опозиційних ідей, коли населення має активно виражати лояльність до

режиму. Тобто має місце так звана «активна несвобода особи».

Активну підтримку, яка є подібною до поведінки членів передтоталітарного масового суспільства, громадяни мають виражати за допомогою участі у мітингах, маніфестаціях, інших масових зібраннях, і вона повинна сприяти виникненню відчуття долученості до ширших суспільних процесів. Масові зібрання на підтримку влади сприяють досягненню бажаного для влади результату через зростання схильності індивідів, що перебувають у натовпі, до конформізму, прийняття цінностей, які мають поділяти всі члени натовпу (навіть штучно створюваного) незалежно від особистих переконань окремих індивідів, які входять до його складу.

Таким чином, впровадити у свідомість населення відповідні ідеї найлегше, утворюючи натовп з окремих індивідів, що піддаються за таких умов навіюванню. Окрім того, це забезпечує підґрунтя легітимізації моделі державного управління й утвердженню в суспільній свідомості сталих «позитивних» стереотипів сприйняття самої влади. У контексті цього важливо зазначити, що у перехідних суспільствах особливої ваги набуває такий компонент політичної культури, як електоральна культура, узагальнює Т. Пояркова [7, с. 2], яка в даному випадку, стає важливим елементом участі громадян у політичних процесах та набуття необхідного досвіду. Головним чином такий досвід здобувається у виборчому процесі. Тому треба підкреслити важливість конкурентних виборів у транзитних суспільствах та наявність достатньої політично обізнаності громадян.

Стосовно рівня політичної обізнаності, компетентності громадян, яка є суттєвою характеристикою політичної культури, – інформованість суспільства, важлива особливо для періоду розвитку засобів масової інформації, є штучно обмеженою. Саме заміна правдивої інформації як про зовнішній світ, так і про події, які стосуються суспільства, хибними даними допомагає контролювати процес формування громадської думки. Проте, відомий російський вчений, директор Інституту вивчення російської сучасності (м. Бонн, Німеччина) М. Восленський у праці «Номенклатура» відзначає високий рівень інформованості провідних верств радянського суспільства, про наявність у них даних, які заборонені для розповсюдження серед широких суспільних верств [4, с. 416]. Отже, можна говорити про суттєві відмінності політичної культури широких верств населення та керівної ланки. Конформізм, на відміну від критичності та самостійного осмислення суспільних і політичних процесів, є ще однією з рис, властивих політичній культурі тоталітарного суспільства.

Американський політолог В. Корнгаузер вважає, що пристосування до оточуючих відбувалося через прагнення подолати невпевненість у суспільному становищі. Саме конформізм певним чином призводить до створення інтелектуального шаблону, до підкорення поліцейським організаціям, посилює ворожість до людей з опозиційними поглядами, сприяє екстремізму, пише Г. Алмонд [1, с. 131]. К. Поппер, визначаючи закриті та відкрите суспільства, наголосив, що саме для закритого суспільства (недемократичного) властива некритичність [6, с. 13].

У тоталітарному суспільстві конформізм пов'язаний безпосередньо із прагненням людини уникнути відповідальності. І те, що держава привласнює собі всі виняткові цілі суспільства, що лише вона встановлює мету, має подвійний ефект. З одного боку, це дає змогу відчувати певне полегшення, оскільки особиста відповідальність за прийняті рішення відсутня. З іншого – влада нав'язує спосіб поведінки та навіть мислення.

Разом з тим, особливістю конформізму індивіда в тоталітарному суспільстві є не лише згода із запропонованими ідеями, нормами, стандартами, але й переконаність у їх правильності. Саме такий тип конформізму забезпечує тоталітарну тотальність. Відданість лідерам, схильність до їх ідеалізації також великою мірою характеризують тоталітарну політичну культуру. Ця риса пов'язана з нескритичністю, намаганням делегувати максимальну кількість повноважень контролюючій силі. Тому величність вождів маси сприймали як власну величність. Підпорядковуючись владі, індивід вважає, що бере участь у її здійсненні.

У такому контексті необхідно зазначити зв'язок комплексу влади зі схильністю індивідів протиставляти свою та чужу групи, що є підставою для виникнення націоналізму, расизму тощо. Слід виокремити також іншу причину розвитку «культу вождя» у тоталітарному суспільстві, а саме: активне навіювання у свідомість населення міфів про героїчні дії вождів (переважно методами пропаганди). Тут слід додати, що наявність загальнонародного лідера допомагає організувати розпорощене суспільство, члени якого прагнуть до колективізму.

Відповідно, так званий антиіндивідуалізм, необхідний для реалізації ідеологічних настанов, цілком відповідає прагненням єднання з великою спільнотою, наслідування, підпорядкування, схильності до нескритичності. До того ж, це дозволяє владі видавати вузькогрупові (або державні) інтереси за власні інтереси громадян. Із причини прагнення до підпорядкування, підконтрольності та організації, підтримку здобуває втручання держави у різноманітні суспільні сфери, у тому числі приватні. Переважання емоційного сприйняття політики (як лідерів, так і ідей) є дуже важливим для політичної культури тоталітарного суспільства, оскільки дозволяє уникати аргументації впроваджуваних ідей, зменшує рівень критичного сприйняття населенням дій політичних лідерів та політичних процесів у цілому.

Ксенофобія є наступною рисою політичної культури, яка притаманна тоталітарному типу. Люди, які не лише не сприймають альтернативні варіанти, але і культивують агресію до них, зважаючи на нескритичність мислення, не вимагають дозволу на політичний плюралізм. А зважаючи на необхідну для тоталітаризму політизацію суспільного життя, плюралізм поступово усувається і з інших суспільних сфер, включаючи приватну. Ксенофобію певною мірою формують необхідність відчуття єдності з певною великою групою індивідів та колективізм, які спричиняють і полярність тоталітарного мислення. Зокрема, щодо ставлення до альтернативних поглядів надто сильна ідентифікація із певною групою завжди спричиняє негативне ставлення до інакомислення

(термін «інакомислення» під час розгляду цього питання використав основоположник аналітичної психології К. Юнг [10, с. 232]). Ксенофобія великою мірою пов'язана з необхідністю використання тоталітаризмом принципу так званого «образу ворога», який дозволяє об'єднати населення та водночас пояснити за необхідності наслідки можливих прорахунків влади. Тут необхідно наголосити на ефективності використання більшовицькою пропагандою ідей про наявність певних змов у суспільстві, які пов'язувались з формуванням образу ворога у громадській свідомості.

Щодо ксенофобії та відповідного схвалення ідей пошуку ворога роль у її підтриманні (або культивуванні) відіграла заборона режимом опозиційності. Людина, яка звикла дотримуватися чітких стандартів і в поведінці, і в поглядах, за умови, що діапазон схвалених владою (а отже, і суспільством, зважаючи на тоталітарні методи управління) дій та настанов є вузьким, агресивно сприймає альтернативність не лише через те, що її прояви є незвичними.

У цілому з поняттям єдності у контексті тоталітаризму пов'язані поняття подібності. Використовувана режимом уніфікація сприяє збереженню прагнення громадян тоталітарної держави бути подібними до інших.

Унаслідок цього відбувається створення нових моральних норм, вплив на «масово вироблену уяву» та «монологічну свідомість», формується «тотальна єдність» або «морально-політична єдність суспільства». Йдеться про соціально-політичну та ідейну єдність та про те, що моральнісні засади соціалістичного способу життя містять норми та принципи комуністичної моралі, моральний кодекс будівника комунізму, моральну єдність соціалістичного суспільства. Індивідів постійно закликали порівнювати себе з відносно невеликою кількістю зразків та оцінювати свій спосіб життя, порівнюючи його з кількома варіантами, яким віддавалася очевидна перевага.

Як наслідок, «діапазон суспільно схвалених стилів існування особистості був відносно вузький», – підкреслює заслужений професор Університету національної оборони (м. Вашингтон, США), авторитетний американський політолог і соціолог О. Тоффлер [9, с. 344]. Це досягається за рахунок насильницьких дій влади, коли у багатьох сферах уніфікованість дій та висловлюваних думок (частота яких прямо впливає на формування відповідних переконань) є єдиним способом не лише уникнення покарань, але й отримання винагороди. Водночас уніфікованість відносин, поведінки, уявлень, прагнень дозволяє використовувати механізми психологічного маніпулювання у загальнодержавному масштабі та встановлювати тотальний контроль за всіма сферами життєдіяльності суспільства.

Репресивна діяльність режиму спричиняє посилення такої риси індивідів, як орієнтація назовні, що, у свою чергу, підсилює самоконтроль людини, потреба в якому сприяє намаганням узгодити власні настанови із вимогами влади. Відповідна ситуація може визначати і згоду із наявністю зовнішнього контролю, яка зменшує ймовірність «хибних», не схвалених владою вчинків та висловлювань.

У результаті утвердження відповідних рис політичної культури здійснюється управління

суспільством, організовано прибічників тоталітаризму для підтримання сприйнятливості населення до тоталітарної пропаганди, для уникнення навіть потенційного опору реалізації загальної ідеї, для здійснення маніпулювання суспільством з метою встановлення контролю над усіма його сферами. Тобто наявність такого типу політичної культури, для якого властиві перераховані риси, необхідна для

формування тоталітарної відданості, що є психологічною основою для тотального панування. Відповідно, чинники формування тоталітарної політичної культури – це насамперед держава або партія, громадські організації, створені державою з метою виконання функцій інститутів громадянського суспільства, окремі громадяни, які мають можливість чинити вплив на політичні процеси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 127–128.
2. Арентс Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арентс. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
3. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії / А. Валіцький. – К. : Весесвіт, 1999. – 509 с.
4. Восленский М. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. – М. : Советская Россия совместно с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна]. – К. : Генеза, 1997. – 395 с.
6. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. – К. : Основи, 1994. – 444 с.
7. Пояркова Т. К. Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні : [дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.03] / Тетяна Костянтинівна Пояркова. – К. : НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2004. – 211 с.
8. Тімуш І. Гуманістичний зміст права та його персоніфікація в умовах демократизації суспільства / І. Тімуш // Право України. – 2010. – № 9. – С. 139–145.
9. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер. – К. : Весесвіт, 2000. – 480 с.
10. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного / К. Г. Юнг. – М. : Капон, 1994. – 320 с.
11. Neumann F. L. Behemoth / F. L. Neumann. – N.Y. : Harper & Row, 1966. – 649 p.

Рецензенти: **Шевчук О. В.**, д.політ.н., професор;
Багмет М. О., д.і.н., професор.

© Рябой Ю. О., 2012

Дата надходження статті до редколегії 11.10.2012 р.

РЯБОЙ Юрій Олександрович – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської філії Європейського Університету, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: політична культура сучасного українського суспільства.